

УДК 821.161.2.0(092):159.942.3

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-11

КОМАРОВА З. І.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

У статті проаналізовано лексичні засоби репрезентації емоції страху в творах Івана Франка, з'ясовано індивідуальну специфіку авторського зображення цієї емоції, а також простежено загальномовні особливості її фіксації. Зроблено висновок, що в творах письменника представлено різномірне мовну вербалізацію емоції страху, яку об'єктивують прямі номінації, виражені іменниками, а також дієслова, прикметники та прислівники. Крім загальнонародної лексики, автор широко залучає діалектні лексеми.

Експлікація емоції страху відбувається через змалювання емоційних реакцій, які викликають зміни фізіологічного та ментального стану персонажів. В описах автор відображає глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Роль мовних маркерів інтенсивності виконують прислівники, форми ступенів порівняння, підсилювальні частки, ад'єктиви-епітети.

Ключові слова: лінгвістика емоцій, емоція страху, художній дискурс, мовна репрезентація емоції, лексичні засоби, номінація емоції, мовні маркери інтенсивності емоції.

KOMAROVA Z.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

LEXICAL REPRESENTATION OF THE EMOTION OF FEAR IN THE WORKS BY IVAN FRANKO

The modern direction in linguistics is the linguistics of emotions. The special scientific interest of researchers in this field is aimed at clarifying the peculiarities of the linguistic reflection of emotions in artistic discourse. The purpose of the article was to study the lexical means of representation of the emotion of fear in the works by Ivan Franko, to identify the individual specifics of the author's image of this emotion, as well as to trace the common features of its fixation.

On the basis of our study it was concluded that the writer's works present a multilevel lexical verbalization of the emotion of fear, which is objectified by direct nominations expressed by nouns (fear, horror, fright, panic), which may differ in shades of meaning, as well as verbs (to be frightened, to be afraid), adjectives (frightened, intimidated) and adverbs (frightened, scary). In addition to the common vocabulary, the author widely uses dialectal lexemes.

The explication of the emotion of fear occurs through the depiction of emotional reactions that cause changes in the physiological and mental state of the characters. The combination of lexemes denoting fear with the verbs "oppressed", "confused", "compressed", comparison with disease, the use of the associative connection "fear – death" reflect the destructive effect of fear on the physical and mental state of a man.

In depicting the emotion of fear, I. Franko repeatedly describes attempts to master the emotion and control emotional reactions, to reflect the depth and intensity of the experience of emotion. Adverbs, forms of degrees of comparison, amplifying particles, adjectives-epithets play the role of language markers of intensity.

Key words: linguistics of emotions, emotion of fear, artistic discourse, linguistic representation of emotion, lexical means, nomination of emotion, linguistic markers of emotion intensity.

Особливістю сучасних мовознавчих досліджень є їхнє антропоцентричне спрямування та особлива увага до емоційної сфери людини. Дослідники одностайні в тому, що емоції – органічний вияв людського існування, продукт духовної і пізнавальної діяльності, і це зумовлює важливість їх лінгвістичного вивчення. Оцінюючи роль емоцій у житті людини, І. О. Васильєв зауважив, що вони об'єднують світ, свідомість, психіку та діяльність, і саме через те емоції є центром психічної системи людини [1, с. 125].

Кілька останніх десятиліть активно розробляється новий напрям у мовознавстві, який називають лінгвістикою емоцій. Російський дослідник В. І. Шаховський один із перших обґрунтував лінгвістичну теорію емоцій у слов'янському мовознавстві і зауважив, що мова є ключем до вивчення емоцій людини, вона надає можливості для номінації емоцій, їх вираження та опису, крім того мова успішно «імітує, категоризує, класифікує, структурує, коментує, створює засоби їхньої експлікації та імплікації, для маніфестації та приховування, пропонує засоби для мовного маніпулювання і моделювання відповідних емоцій». Лінгвіст переконує, що на основі реальних та змодельованих емоцій мова формує емоційну картину світу носіїв мови [2, с. 24–25]. О. Д. Тарасова зазначила, що емоції людини надзвичайно складні як феномен людської психіки, а їхня вербалізація є ще складнішою [3, с. 39]. У лінгвістиці емоцій став загальноприйнятим принцип вивчення мовного втілення емоційних концептів у трьох функціональних аспектах: номінації, дескрипції та експресії.

Страх як феномен людської психіки є предметом наукових досліджень передусім у психології, однак науковці констатують, що навіть ключовий психологічний термін «емоція» досі не отримав чіткого визначення й має абстрактно-описовий характер, відповідно і страх як різновид емоції не має вичерпної категорійної характеристики [4, с. 312].

Способи експлікації емоцій у художньому дискурсі були предметом зацікавлення багатьох мовознавців. Вербалізацію емоційного стану страху у прозових текстах вивчала І. Я. Кость на матеріалі

творів Ірини Вільде. Дослідниця виявляє синонімічні ряди лексем, які вербалізують емоцію страху у творах письменниці, аналізує мовне оформлення зовнішніх проявів та елементи невербального коду емоції [5]. Концепт «страх» та специфіку його мовної репрезентації у творах М. Коцюбинського досліджувала О. Коляденко і виявила основні метафоричні моделі та їх складники, що кодують емоцію страху в текстах письменника [6]. Індивідуально-авторським мовним засобом експлікації емоційних станів людини, із-поміж яких і страх, у романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль» присвятила наукову розвідку О. Калита [7].

В україністиці багато лінгвістичних досліджень, присвячених емоції страху, виконано на матеріалі іноземних мов. Наприклад, Т. Попович на матеріалі сучасних текстів англійської літератури вивчала гендерні особливості й засоби опису емоційного концепту СТРАХ [8]. Структурні, семантичні, ономазіологічні, лінгвокогнітивні та стилістичні аспекти засобів вираження концепту СТРАХ у сучасній англійській мові описує О. О. Борисов [9]. О. В. Шумейко здійснив аналіз вербальних засобів експлікації концепту СТРАХ в американському варіанті англійської мови. Дослідник визначив корпус мовних одиниць, які реалізують значення страху в прозових творах сучасних американських письменників та виокремив семантичні моделі для опису емоції страху [10]. С. Б. Шелудченко на матеріалі художніх текстів англійської мови досліджував семантичний ряд слів категорії стану на позначення страху та встановив корпус інтенсифікаторів, що сполучаються з досліджуваними словами та становлять допоміжний засіб конструювання концепту СТРАХ [11].

Названі праці дослідників засвідчують постійний науковий інтерес до мовного відображення емоцій у художньому дискурсі. У цій статті ми поставили за мету дослідити лексичні засоби репрезентації емоції страху у творах Івана Франка, що дасть змогу з'ясувати як індивідуальну специфіку авторського зображення, так і простежити загальномовні особливості фіксації емоцій. Матеріалом для дослідження слугувало електронне видання прозових творів письменника (<https://www.i-franko.name/uk/Prose.html>).

У прозових художніх текстах І. Франка виявлено іменникові назви емоції страху, які можуть різнитися відтінками значень. Такі лексичні одиниці кваліфікують як первинні номінації емоції [12, с. 184]. На позначення емоції страху автор живляє такі лексеми:

Боязнь: *Як я тепер був вдячний підсліпуватій Марині! Як я боявся згадки про Сидора! А боязнь вироджувала ненависть. Боязнь, збуджена забобонними, темними споминками, посплітаними докупи, проганяла з мого дитинячого м'якого серця тот жалє за чоловіком, який я чув спочатку (З давніх споминок моєї молодості);*

Жах: *Андрусь перший помістив її в ковальськїм місї, і відтоді той міх наповняє мене жахом (У кузнї); І він з жахом впер в мене очї (Батьківщина).*

Ляк: *«Ах, – мигнула менї через голову думка, – може й Сидір опир!» Мене зібрав ляк (З давніх споминок моєї молодості); Я сидїв на возї, під жарким сонячним промінням, серед ненастанного гомону ярмаркового народу, – і весь дрижав з ляку перед власними мрїями, а прецінь не міг від них відірватися (З давніх споминок моєї молодості); Як я боявся Сидора! Коли не раз тато казали йому заступити мене перед зиндрами і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стїною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого (З давніх споминок моєї молодості);*

Переляк: *Ганка почула в серці холодний переляк... (Рїпник); Та вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнїм вітрі й зимнї... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів'яла на моїх руках! (Петрїї і Довбуцуки);*

Перестрах: *Сторож нерадо, хоч не без внутрїшнього перестраха, взявся помагати капїтановї (Для домашнього огнища); Менї здавалось, що я сам в тїй хвилї стою серед цілої тої природи, грізної, живої а таємничої. Холод проймає мене до костї, перестрах морозить мене ще бїльше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далї, далї в гущавину (З давніх споминок моєї молодості);*

Переполох: *Іван остовпїв з переполоху і закрив лице руками (Без праці); Малий Мирон так і остовпїв з наглого переполоху (Schönschreiben).*

Перепуд: *І ми всі хвилинку стояли, мов одеревїлі з перепуду (Микитичїв дуб);*

Страх: *Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спугав мїй язик, стиснув горло мов залїзними кліщами (Оловець); «Кров, кров, ціла калюжа!» – кричали ми зо страху (Микитичїв дуб).*

Ключовою лексемою у синонімічному рядї на позначення страху є слово **страх**, яке у «Словнику української мови» дефінують як стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного [13, IX, с. 754], таке ж значення подано і для діалектного **пуд** [13, VIII, с. 384], лексеми **переляк** і **перестрах** пояснюють як почуття страху, боязнь [13, VI, с. 220, 287]; **боязнь** – почуття страху; побоювання, неспокїй, викликанї ким-, чим-небудь [13, I, с. 224].

Аналіз словникових статей у «Словнику української мови» засвідчує, що окремі номени, які входять до синонімічного ряду, різняться семантичними відтінками: лексему **ляк** тлумачать як несподіване почуття страху; **переляк** [13, IV, с. 578], **переполох** – як раптове замішання, тривожна метушня; **переляк**, викликаний таким замішанням [13, VI, с. 257], лексема **жах** містить семантику інтенсивності охоплення страхом: почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь [13, II, с. 513].

Перебування людини в станї страху позначають дієслівні номінації, що належать до словотвірних гнїзд із такими коренями:

страх: перестрашити(ся): *Ну, що таке сталося? Говори!» – промовив Мендель, озирваючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників (Ріпник); Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів... (Як пан собі біди шукав);*

ляк: налякатися, злякатися, перелякатися: *Хлопці не бачили його ще від того дня, коли грілися в канцелярії, й, побачивши тепер, вельми здивувались і навіть налякалися (Лель і Полель); Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття... (Воа constrictor); Ой, як я перелякався! (Ріпник); Капітан сам здивувався і перелякався, заглянувши в своє нутро і вияснивши собі всю зміну, яка там довершилася відучора (Для домашнього огнища); Ти в горячці говориши, доню, – ти перелякалася дикого звіра, ти недужа!.. (Захар Беркут);*

жах: жახатися: *Я жажнувся, немовби ось тут коло мене вдарив грім (Батьківщина);*

пуд (діалектне): пуджати, запудитися, напудитися: *Тут, може, дубовими палицями б'ють? «Солом'яна постіль» – хіба ж я раз спав на соломі? Але тутка се мусить бути щось страшного, коли аж сей лячний пан мене нею пуджає!» (Івась Новітний); Я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук (Оловець); Андрій поглянув на нього і напудився (На дні);*

боятися: *Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах (Сойчине крило); Як я боявся Сидора! Коли не раз тато казали йому заступити мене перед зиндрами і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого (З давніх споминок моєї молодості); Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися утікати (Воа constrictor);*

Переживання емоції страху виражають також прислівники **лячно, моторошно**, які входять до структури предикатів із дієсловами **стати, робитися:** *Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз по разу перед свистом вітру (Петрії і Довбушуки); Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше і не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік (Петрії і Довбушуки); Огонь погасав, – Германові ставало лячно, він докладав полін і раз в раз притулював лице до вікна, чи не почує тельняккання Іцкового коня (Воа constrictor); Йому стало моторошно. Він зажмуричав очі, щоби обігнатися світла і страхового привида (Воа constrictor); Щоправда, сям разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу (Петрії і Довбушуки).*

Атрибутивну характеристику героїв, які відчувають страх, автор передає префіксальними лексемами **переляканий:** *«Ой, Іване, – скрикнув переляканий господар, глигнувши збоку на величезну фіру дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достоту, мов миші, – що ж се ми наробили!» (Без праці); «Не вилізу, бо отець професор мене заб'ють!» – говорив переляканий хлопець з-під лавки (Отець гуморист); **заяканий:** *Перший ... був якийсь маленький, слабенький і дуже заяканий школяр (Schönschreiben); **поляканий:** Хлопець запровадив поляканих жінок аж на поляну. Тихо і сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити (Петрії і Довбушуки).**

У художньому відображенні безпосередня номінація емоційного стану персонажів відіграє помітно меншу роль, у творах І. Франка переважають описи переживання емоційного стану, письменник зосереджується на змалюванні емоційних реакцій.

Мовним відтворенням емоції страху є опис реакцій людини, яка його переживає. Ю. Д. Апресян вказує на два види такого опису: перший – це опис реакцій, які безпосередньо можна спостерігати, а інший – це метафоричні вирази, які концептуалізують страх [14, с. 31].

Прозові тексти І. Франка фіксують зображення широкого репертуару фізіологічних та ментальних змін, зумовлених емоційним станом.

Одним із виразників страху є тремтіння тіла людини чи його частин. У творах письменника знаходимо чимало зображень такого стану, його позначено різними дієслівними формами та іменниками: **дрож, тремтіння, тремтіти, тремтячи, затремтіти, дрижати, дрижачи**, діалектним **дилькотіти:** *Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни (Петрії і Довбушуки); Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном (Воа constrictor); Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника (Захар Беркут); Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк (Петрії і Довбушуки); Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту (Ріпник); Я вийшов заяканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер, чи то букв було для мене твердим горіхом... (Оловець); Професор шукав різки в останній лавці, а бідний Степан блідий, дрижачи, стоїть при таблиці і мне шмату в руках (Оловець); Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ... його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним (Воа constrictor).*

Звернемо увагу, що у творах І. Франка засвідчено випадки, коли письменник дає безпосередню вказівку на те, що дрижання тіла зумовлено страхом: *Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав всяке друге чуття; Він стояв, дивився і дрижав, мов у*

лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дроз, неміч (Воа constrictor).

Автор змальовує різні способи вияву цієї реакції: дрижати може все тіло або тільки частина, здебільшого руки, що зазвичай сигналізує про ступінь інтенсивності охоплення емоцією: *Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно...* (Для домашнього огнища); *Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...* (Сойчине крило); *Рука його [гучня] дрижала, крючки, гачки та ковбаси виходили ламані, нерівні...* (Schönschreiben). Дрижання всього тіла, що є показником більш інтенсивного прояву емоції, автор позначає словосполученнями, де варіюються компоненти *весь* або *цілий і тіло, єство*: *Жидок затремтів цілим тілом і залобонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки і повели на градус* (Schönschreiben); *Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька* (Захар Беркут); *Адже мене зараз на першій кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрозжав я всім тілом на таку думку* (До світла); *Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житті не бачив* (Як пан собі біди шукав).

Описуючи тілесну реакцію дрижання, письменник вдається до порівнянь. Цей стан порівнює здебільшого з лихоманкою, на позначення якої уживає лексеми **лихорадка**, **лихоманка** і **пропасниця**, однак перша з них засвідчена частіше: *Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька* (Захар Беркут); *Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дроз, неміч* (Воа constrictor); *Івась дрижав, мов у лихорадці...Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гідкі лица злодіїв, оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, бриніли в вухах їх заказані, незрозумілі слова та страшні розбишацькі дотепи* (Івась Новітний); *Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту* (Ріпник); *Він [Мирон] раз у раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі* (Schönschreiben).

Тексти Франка презентують і фразеологізовані порівняння з осиковим листом, на позначення якого ужито діалектний прикметник **трепетовий**: *Я тремтів, мов трепетовий лист* (Оловець); *І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озиралась поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина* (Ріпник).

Потужний арсенал мовних засобів використовує письменник для опису втрати рухомості тіла як реакції на страх. Цей стан передають ужиті в прямому значенні сполуки:

не могли рушитися: *Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потоплюючи очима в тім лячнім, кровавім морі, ловлячи носом запах гірконого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди* (Захар Беркут);

стояти непорушно: *Я, Олексо, я, Андрій Петрій. Маю з вами децю поговорити, – сказав Андрій, бачачи, що Матрона стоїть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести* (Петрії і Довбушуки);

сидіти недвижно: *Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно...* (Для домашнього огнища);

переносному значенні – **застигнути на місці**: *Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшений привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити* (Воа constrictor)

На позначення стану нерухомості І. Франко уживає низку дієслів у переносному значенні:

одеревіти, задеревіти: *Ганка одеревіла зо страху* (Ріпник); *Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру* (Петрії й Довбушуки), *Андрій задеревів зо страху* (На дні);

остовпіти: *Я остовпів у переляку. Вид був страшений: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із м'яса хижесою* (Рубач); *Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками* (Без праці);

скаменіти: *Капітан аж скаменів з зачудування і переляку* (Для домашнього огнища); *Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру* (Петрії і Довбушуки);

одебеліти: *Остовпіти, заціпеніти Я пішов. Ледве-м вийшов з очерету, дивлюся – шандарі ходять по полю. Я, побачивши їх, аж одебелів з переполоху* (Два приятелі); *Я одебелів, – просити зачав, – бігме, Матію, – аж плакав, так просив...* (На роботі).

Такі ж образи на позначення нерухомого стану автор використовує і в порівняльних конструкціях: *Мирослава стала на той вид, мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей* (Захар Беркут); *Дроз пройшла у всіх по тілі на той вид: бояри стали, мов укупані* (Захар Беркут); *Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир* (Захар Беркут); *Я стояла мов окаменіла* (Петрії і Довбушуки).

Типовим проявом емоційної реакції на страх є порушення у системі кровообігу людини. Реальне відчуття сповільнення руху крові передано словосполучення **кров застигла**: *Слухаємо, – дійсно, у споду, у берега, щось стогне, та так страшно, болісно, що нам аж кров застигла в тілі* (Воа constrictor).

Порушення кровообігу зумовлює знебарвлення шкіри обличчя і набуття блілого кольору. Лексичними виразниками цієї ознаки в аналізованих текстах є дієслово **бліднути**, префіксальні похідні **збліднути**, **побліднути** та прикметний **блідий**: *Комісари, ревізори, крик, плач, перешують шухляди, все поперевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягаються* (Для домашнього огнища); *Діти аж*

поблідли з переляку (Для домашнього огнища); Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли (Захар Беркут).

Фізіологічною ознакою емоції страху є холод. Фізичне відчуття холоду автор концептуалізує за допомогою лексем *мороз*, *холод*, *лід*, які здебільшого поєднуються з ужитими в переносному значенні предикатами *пробігати*, *іти*, *перейти*, *проїмати*, *проникати*, наприклад,

мороз почав пробігати: Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів (З давніх споминок моєї молодості);

мороз пробіг: У Германа пробіг мороз, коли поглядив на ту страшну безконечну процесію, – він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, щоб лиш у далекі, глухі заковулки (Воа constrictor);

мороз іде: Коли ж бо тут нікого не видно, – шептав Андрій, почувуючи, що мороз іде йому поза плечі (Петрії і Довбушуки);

мороз перейшов: Йому ще і нині живо стоїть перед очима вираз її лица, такий безгранично болісний, перекирвлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі (Воа constrictor);

холод проймає: Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше... (З давніх споминок моєї молодості);

холод проник: Я бачила все те, і серце в груді стялося льодом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися (Петрії і Довбушуки);

стятися льодом: Я бачила все те, і серце в груді стялося льодом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися (Петрії і Довбушуки);

обдати льодом: Мені в очах потемніло, серце мов льодом обдало (Два приятелі);

дієсловом *морозить*, яке у переносному значенні поєднується з лексемою *перестрах*: Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузькою стежкою далі, далі в гущавину (З давніх споминок моєї молодості).

Рідше трапляються описи зумовленого страхом порушення дихання, цю емоційну реакцію письменник позначає фразеологією *сперти дух*, словосполученнями з дієсловом *стиснути(ся)*: *стиснути горло*, *стиснулися груди*: Чи се той опир, котрого ведуть рубати? Я замер на місці, – дух у мені сперло (З давніх споминок моєї молодості); Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спугав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами (Оловець); Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку (Петрії і Довбушуки).

Спостерігаємо, що І. Франко часто описує емоційну реакцію на страх, яка має вияв у зміні особливостей мовлення, порушенні мовленнєвих функцій аж до цілковитої втрати здатності говорити. Зміну голосу, його гучності, автор виражає дієсловами *шептати*, *кричати*, *заверещати* та субстантивом *крик*. У поданих контекстах письменник зазначає, що саме страх став причиною названої якості мовлення: «Боже!» – з переляком шептала Анеля, що, запираючи в собі дух, дослухала до кінця се сумне оповідання (Для домашнього огнища); «Кров, кров, ціла калюжа!» – кричали ми зо страху (Микитичів дуб); Гандзя заверещала, перелякана, і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна (Мавка); Я зверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене окружало (З давніх споминок моєї молодості).

Субстантив *крик* може сполучатися з атрибутивами, які маркують інтенсивність прояву та наростання емоційної реакції: Тишина розсілася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучніший, а вкінці кількоро дітей вирвалося з ліска і зі страшним криком щодуху погнало в село. Потім настала знов довга, важка тишина (Петрії і Довбушуки).

Варіативність мовних засобів спостерігаємо для опису втрати здатності мовити як реакції на страх. Автор вдається до прямої констатації дії *не можу сказати*: Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати (На роботі), уживає образне словосполучення *спугати язик*: Страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спугав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами (Оловець). В іншому випадку безмовність позначено прислівником *німо*, значення якого увиразнює контактна лексема *мертво*: Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку (Петрії і Довбушуки). У поданому далі контексті нездатність говорити виражено іменниками *слово* і *голос* з прийменником *без*: Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати (Петрії і Довбушуки).

І. Франко описує випадки порушення когнітивних процесів, які є реакцією на переживання емоції страху, із-поміж них затьмарення ясності мислення, неусвідомлення себе, своїх дій. Втрату здатності ясно мислити, чманіти від страху передано дієсловом *туманіти*, ужитим у переносному значенні: По кількох неділях такої практики [учитель] довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші (Отець гуморист). Значення 'невизначно сприймаючи, погано розуміючи те, що відбувається' із заляканою людиною виражає фразеологізм *мов у тумані* в поєднанні зі словом *жити* [15, II, с. 904]: Ми [учні] жили весь час, мов у тумані (Отець гуморист).

Із-поміж когнітивних порушень І. Франко описує короткотривалу втрату пам'яті в момент переживання емоції страху або стирання з пам'яті окремих подій. У досліджуваних текстах виявлено

безпосередню вказівку на це явище за допомогою дієслівної форми із запереченням *не пам'ятати*: Вона (Шимонова), не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється, скочила в гущавину і зарилася в купу хворосту... (Для домашнього огнища), крім того, автор позначає це порушення словосполученнями *пам'ять щезла і тратили, стратити пам'ять*: Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять. Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилині він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється (Воа constrictor); Боязливіші [учні], викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого... (Отець гуморист); Я зверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене оточувало (З давніх споминок моєї молодості). Зауважимо, що описуючи когнітивні порушення, автор теж вказує, що їх спричинив страх.

Пригнічення мисленнєвих процесів І. Франко передає атрибутивом *безумний*, дієсловом *безуміти*, словосполученням *мало і невиразно розуміти*: Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати (Воа constrictor); Нещасний хлопець безумів зо страху і ожданки; Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилині він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється (Воа constrictor).

У досліджуваних текстах виявлено описи й інших фізіологічних реакцій – дзвін у вухах, цокотіння зубів, відчуття, що волосся піднімається: Йому задзвеніло в ухах, – бачилося, що в нім самім, всередині, ворухаються якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, змішання без його волі (Воа constrictor); Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелось на голові; Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові (Воа constrictor); В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли (На роботі); Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хриплячи сильніше, як уперед, а зуби «лярум дзвонили», не знати, чи від переляку, чи від холоду. Андрій не подався тому страхові (На дні).

Письменник неодноразово подає сценарні описи протікання емоції страху, його динаміку, стадіальність, а також маркує глибину і ступінь інтенсивності переживання емоції. Наприклад, виразником початку емоційної реакції є дієслово *почати*, а про раптове охоплення емоційним станом сигналізує прислівник *одразу*: Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів (З давніх споминок моєї молодості); Коли ввійшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно (Петрії і Довбушуки). Наступний контекст ілюструє, як письменник відтворює наростання сили емоції, для чого уживає форму вищого ступеня порівняння *страшніше*, а далі зображує, як його персонажа охоплює каскад емоційних реакцій, що свідчить про глибину охоплення страхом: Германові це страшніше робиться, коли глядить на тоті світла, – він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, – його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним (Воа constrictor). Затухання емоції експлікують словосполучення і предикації *прогнати страх, страх пройшов, успокоївся*: Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть (З давніх споминок моєї молодості); Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи успокоївся (Воа constrictor); За хвилю, дрожачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом, схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволі й страх пройшов (Два приятелі).

Звернемо увагу і на те, що, зображаючи емоційний стан персонажів, автор описує кілька емоційних реакцій, які проявляються одночасно. Поданий далі фрагмент із тексту письменника – це детальне змалювання психо-фізіологічного стану, який супроводжує *розгарячовану уяву*, зумовлену страхом. Утрату відчуття реальності автор позначає словосполученнями *уява приводить йому на пам'ять, йому здається, йому бачиться*: Але хвиля за хвилею минає, – не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страчуків», що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-небудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, – він тривожно підніс очі вгору, де було в підвалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі! Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, – бачилося, що в нім самім, всередині, ворухаються якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, змішання без його волі.

Нещасний хлопець безумів зо страху і ожданки. Але голоси не унімаються, стають щораз різчі, голосніші, – якесь уриване тельнякання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилині застанови було досить (Воа constrictor).

В описах емоційного стану персонажів автор відображає спостереження про глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Інтенсивність охоплення емоцією І. Франко вербалізує різними мовними засобами. Передусім використовує прислівники як маркери інтенсивності. Помірну інтенсивність автор позначає прислівником *трохи*: Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу (Петрії і Довбушуки). У більшості випадків письменник описує сильні прояви емоції, які маркує за допомогою прислівників *дуже, страшно, страшенно, до краю*: Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води – не скочила (Микитичів дуб); Боюся

дуже, щоб не було щось геть гіршого! (с. 9); Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів... (До світла); «А за що то вчора професор так Леськового Степана збив?» – питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене... (Оловець); Остання ключникова рекомендація до краю перелякала хлопців, відібрала в них мову. ... (Лель і Полель). Інтенсифікатор **страшенно** виявлено і в описі тілесної емоційної реакції: Ганка видивилася на нього своїми вибухливими очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила: «Ні, не знаю» (Ріпник).

Маркером інтенсивності є і підсилювальна частка **як**: Ой, як я перелякався! (Ріпник); Як я боявся Сидора! (З давніх споминок моєї молодості).

Інтенсивність виражають також лексичні одиниці **наскрізь, до кості**: Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодій жінки, коли нараз побачила себе самою серед безлюдної лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька! (Петрії і Довбушуки); Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузькою стежкою далі, далі в гущавину (З давніх споминок моєї молодості).

Глибину переживання емоції автор передає і за допомогою атрибутивів, які поєднуються з іменниками на позначення емоції: **скажений, безумний, невимовний, неописаний**: І коли ... побачив блиск, який ішов із Анеліного вікна, ... то знов скажений переляк обхопив усю його суть... (Для домашнього огнища); Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати (Воа constrictor); Swowiesce, a ty co chces robić? – скрикнула з невимовним жахом мати (Місія); Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодій жінки... (Петрії і Довбушуки).

На інтенсивність охоплення емоцією вказує епітет **забобонний**, який у поданих контекстах ужито на позначення неконтрольованої чи несвідомої сильної емоції страху, причину якої особа не усвідомлює: Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, – йому здавалося, що сей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайного – велике щастя або велике горе (Воа constrictor); Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч (Воа constrictor); У мене серце щеміло. Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть (З давніх споминок моєї молодості).

У текстах І. Франка трапляються описи намагань оволодіти емоцією, контролювати прояви емоційних реакцій: Андрій не подався тому страхові (На дні); Владко з переляку аж губи закусив, щоб не закричати, гадаючи, нібито дід уже зараз, одразу бог знає що хоче з ним зробити (Лель і Полель); На їх спокійних старечих лиць не видно було жадної зміни, жадної блідості, але серця їх мимоволі якось живіше і нерівно забилися страхом (Петрії і Довбушуки); Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небиліці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лиш лице його ще було смертельно бліде (Петрії і Довбушуки).

В описах емоційного стану страху І. Франко неодноразово вдається до використання асоціативного зв'язку **страх – смерть**. Цей зв'язок є прозорим, багато тілесних реакцій на страх є подібними до тілесних характеристик мертвої людини.

Лексичні одиниці, семантична структура яких пов'язана з поняттям смерті, слугують для зображення стану нерухомості, викликаного страхом, це дієслова **помертвіти, замерти**: Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів (Отець гуморист); Чи се той опир, котрого ведуть рубати? Я замер на місці, – дух у мені сперло (З давніх споминок моєї молодості); Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця (Воа constrictor), атрибутив **мертвий** у порівняльній конструкції: Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору (Воа constrictor).

Глибину охоплення тіла холодом автор передає квалітативом **смертельний**: Я бачила все те, і серце в груді стялося льодом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися (Петрії і Довбушуки); Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі (Воа constrictor).

Лексику цього семантичного поля, зокрема **смерть, труп, трунячий**, І. Франко активно використовує для вираження інтенсивності прояву блідості обличчя: А моя пані сидить бліда, як труп... (Для домашнього огнища); Капітан, уже наполовину в спокоєній, поглядав на жінку. І нараз побачив, що при остатніх словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли... (Для домашнього огнища); Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати (Петрії і Довбушуки); Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати (На роботі).

Проаналізований матеріал засвідчує, що чимало образів для концептуалізації страху, засвідчених у творах І. Франка, належать до лінгвокультурних універсалій і відомі в інших мовах. В. Станкевич-Іванова зауважує, що у вираженні багатьох емоцій різні мови світу використовують однакові фразеологічні образи, що свідчить про їхню взаємну зумовленість, антропологічну сутність, загальнокультурний фонд. Цю думку дослідниця ілюструє чесько-українськими фразеологічними паралелями для вираження емоції страху: *Vlasy vstavají na hlavě – Волосся лізе вгору, Ztrácet řeč – Відняло мову, Bledý jako smrt – Блідий як смерть, Mravenci běhají po zádech – Мурашки бігають по спині, Trást se jako osikový list – Тремтіти як осиковий лист* [16, с. 276–277].

Отже, у творах І. Франка представлено різномірну мовну вербалізацію емоції страху, яку в досліджуваних творах об'єктивують прямі номінації, виражені іменниками, що можуть різнитися відтінками значень, а також дієслова, прикметники та прислівники. Крім загальнонародної лексики, автор широко залучає діалектні лексеми.

Експлікація емоції страху відбувається через змалювання емоційних реакцій, які викликають зміни фізіологічного та ментального стану. Сполучуваність лексем на позначення страху з дієсловами *придавив, ступав, стиснув* тощо, порівняння з хворобами, використання асоціативного зв'язку *страх – смерть* відображають деструктивний вплив страху на фізичний і психічний стан людини.

Наші спостереження засвідчують, що в зображенні емоції страху І. Франко неодноразово вдається до опису спроб оволодіння цією емоцією та контролю емоційних реакцій.

В описах емоційного стану персонажів автор відображає спостереження про глибину переживання емоції та інтенсивність емоційних реакцій. Роль мовних маркерів інтенсивності виконують прислівники, форми ступенів порівняння, підсилювальні частки, ад'єктиви-епітети.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у здійсненні порівняльного аналізу номінативних та дескриптивних засобів мовного втілення емоції страху на матеріалі творів українських письменників.

Література

1. Васильев И. А. Место и роль эмоций в психологической системе. Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2008. № 2. С. 113–127.
2. Шаховский В. И. Обоснование лингвистической теории эмоций. Вопросы психолингвистики. 2019. № 1 (39). С. 20–36.
3. Тарасова О. Д. Основные направления исследования эмоций в лингвистике. Вестник МГОУ. 2015. № 3. С. 38–45.
4. Стасюк В. В. Поняття страху та його види: спроба детермінації. Вісник Національного університету оборони України. 2013. № 3 (34). С. 312–315.
5. Кость І. Я. Емоційний стан страху та його вербалізація у прозовому тексті. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2011. Вип. 6. С. 617–626.
6. Коляденко І. Когнітивна метафора як засіб об'єктивації концепту «страх» у творах М. Коцюбинського. Українська мова. 2009. № 3. С. 39–46.
7. Калита О. Мовна експлікація емоційних станів людини у романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль». Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2018. Вип. 1 (39). С. 38–41.
8. Попович Т. Дескрипція емоційного концепту FEAR/СТРАХ (на матеріалі сучасного англійського художнього дискурсу авторів-чоловіків та авторів-жінок). Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики. Чернівці : ЧНУ, 2011. Т. 1. С. 122–131.
9. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англійської художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Донецьк, 2005. 20 с.
10. Шумейко О. В. Мовна репрезентація концепту «Страх» у художньому дискурсі (на матеріалі сучасної американської англійської мови). Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 16 (227). Ч. II. С. 150–154.
11. Шелудченко С. Б. Реалізація концепту СТРАХ словами категорії стану в англійській мові. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 16 (227). Ч. II. С. 146–149.
12. Зайкина С. В. Страх. Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Москва : Гнозис, 2007. С. 182–197.
13. Словник української мови. В 11 тт. [Електронний ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/>.
14. Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций. Вопросы языкознания. 1993. № 3. С. 27–36.
15. Фразеологічний словник української мови. У 2 кн. В. М. Білоноженко та ін. (уклад.). К. 1999. 984 с.
16. Станкевич-Іванова В. Особливості вираження емоцій страху засобами фразеології чеської мови. Вісник Львів. ун-ту Серія філол. 2009. Вип. 48. С. 275–280.

References

1. Vasilev I. A. Mesto i rol emotsiy v psihologicheskoy sisteme. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14. Psihologiya. 2008. № 2. S. 113–127.
2. Shahovskiy V. I. Obosnovaniye lingvisticheskoy teorii emotsiy. Voprosy psiholingvistiki. 2019. № 1 (39). S. 20–36.
3. Tarasova O. D. Osnovnyye napravleniya issledovaniya emotsiy v lingvistike. Vestnik MGOU. 2015. № 3. S. 38–45.
4. Stasjuk V. V. Ponjattja straxu ta joho vydy: sprobа determinacii. Visnyk Nacional'noho universytetu oborony Ukrainy. 2013. № 3 (34). S. 312–315.
5. Kost' I. Ja. Emocijnyj stan straxu ta joho verbalizacija u prozovomu teksti. Filolohični studiji. Naukovyj visnyk Kryvoriz'koho derzavnoho pedahohičnoho universytetu. 2011. Vyp. 6. S. 617–626.
6. Koljadenko I. Kohnityvna metafora jak zasib ob'ektyvaciji konceptu «strax» u tvorax M. Kocjubyns'koho. Ukrajins'ka mova. 2009. № 3. S. 39–46.

7. Kalyta O. Movna eksplicacija emocijnyx staniv ljudyny u romani Myxajla Stel'maxa «Xlib i sil'». Naukovyj visnyk Uzhorods'koho universytetu. Serija: Filolohija. 2018. Vyp. 1 (39). S. 38–41.
8. Popovych T. Deskrypcija emocijnogo konceptu FEAR/STRAX (na materialy sučasnoho anhlovnoho xudozn'oho dyskursu avtoriv-čolovikiv ta avtoriv-žinok). Aktual'ni problemy romano-hermans'koji filolohiji ta prykladnoji linhvistyky. Černivci : ČNU, 2011. T. 1. S. 122–131.
9. Borysov O. O. Movni zasoby vyražennja emocijnogo konceptu strax : linhvokohnityvnyj aspekt (na materialy sučasnoji anhlovnoho xudozn'oji prozy) : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. filol. nauk : spec. 10.02.04 «Hermans'ki movy». Donec'k, 2005. 20 s.
10. Šumejko O. V. Movna reprezentacija konceptu «Strax» u xudožn'omu dyskursi (na materialy sučasnoji amerykans'koji anhlijs'koji movy). Visnyk LNU imeni Tarasa Ševčenko. 2011. № 16 (227). Č. II. S. 150–154.
11. Šeludčenko S. B. Realizacija konceptu STRAX slovamy katehoriji stanu v anhlijs'kij movi. Visnyk LNU imeni Tarasa Ševčenko. 2011. № 16 (227). Č. II. S. 146–149.
12. Zaykina S. V. Strah. Antologiya kontseptov / pod red. V. I. Karasika, I. A. Stermina. Moskva : Gnozis, 2007. S. 182–197.
13. Slovnyk ukrajins'koji movy. V 11 tt. [Elektronnyj resurs]. URL: <http://sum.in.ua/>.
14. Apresjan V. Ju., Apresjan Ju. D. Metafora v semanticheskom predstavleny emocij. Voprosy jazykoznavnja. 1993. № 3. S. 27–36.
15. Frazeologičnyj slovnyk ukrajins'koji movy. U 2 kn. V. M. Bilozhenko ta in. (uklad.). K. 1999. 984 s.
16. Stankevyč-Ivanova V. Osoblyvosti vyražennja emocij straxu zasobamy frazeolohiji čes'koji movy. Visnyk L'viv. un-tu Serija filol. 2009. Vyp. 48. S. 275–280.